

Tikmə sənəti və onun özəllikləri

Sevda Məmmədova

"Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi" Dövlət Tarix Memarlıq qoruq-muzeyinin Fond işi, muzey əşyalarının uçotu və mühafizəsi şöbəsinin müdiri
E-mail: sevda.mamadova@mail.ru

Azərbaycan xalqı çoxəsrlik tarixi boyunca zəngin mədəni irsə malik olmuş, məhz buna görə bütün dünyada daim tanınmış və təbliğ edilmişdir. Mədəniyyətlərin içərisində kökü qədimlərə söykənən bədii tikmə sənətinin xüsusi yeri vardır. Bədii parçaların yaranması və tikmə sənətinin meydana gəlməsi Azərbaycanda toxuculuq sənətinin inkişafından asılı idi. Bədii parça istehsalı yun, pambıq, ipək və bir sıra lifli materialların, həmçinin boyaq bitkilərinin bol olduğu yerlərdə intişar tapırdı. Toxuculuq dünya xalqlarının məişət və yaşayışını əhatə etdiyindən əsas xammal hesab edilən pambıq və ipəyin istehsalının inkişaf etdirilməsi çox vacib idi. Bir çox səyyahlar öz qeydlərində pambıq və ipəyin dünya bazarlarındakı tələbatından bəhs edirdi. Həmin dövrlərin tarixinə nəzər saldıqda Beyləqanın, Şamaxının və Gəncənin pambıq, Dərbəndin isə kətanlıq məkanı olduğunu görürük. Bərdə Yaxın və Orta Şərqi toxuculuğunda əsas xammal olan "xam ipəy" in istehsalçılarından hesab edilirdi. Bu bərdə İtaliya səyahətçisi Marko Polo hələ XIII əsrdə Şamaxı və Bərdənin ipək məmulatlarının özəlliyindən söhbət açarkən bəhs etmişdir. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində tedarük edilən barama ipəkçiliyin inkişafı üçün vacib olan ən mühüm xammal idi.

Xalq arasında söyləyən "Cəhrə əyərsən, don sahibi olarsan", "Gey bezi, gaz düzü", "Qız evdə tanınar, ipək dəzgahda", "Kasib çıxarını bilsə, geydiyi atlas olar" kimi bəzi zərbi-məsəllər və atalar sözləri toxuculuq sənətini Azərbaycan xalqının ən qədim peşələrindən biri səviyyəsində təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, bədii parça istehsalının ən çox inkişaf etmiş dövrləri XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Tarixdə Səfəvilər dövrü milli mədəniyyətin, eləcə də sənətkarlığın bütün sahələrində yüksəliş dövrü kimi nəzərə çarpır. Məhz bu dövrdə istehsal olunan tikmə məmulatları Avropa bazarlarında "səfəvi" və "qızılbaş" adı altında tanınır və şöhrət qazanırdı. Şərqi və Qərbi bir çox səyyah və alimləri Şamaxının darayı, qanovuz və cecimindən, Gəncənin zərif ipək baş örtüklərindən, Şuşanın alacasından, Şəkinin

təkəlduz tikmələrindən, Naxçıvanın qələmkar və çitindən mütəmadi söhbət açmışlar. Bu dövrün naxışı parçaları həm ticarət, həm də hədiyyə kimi dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmış, əksər hallarda saray adamlarının geyimini, ev və məişət əşyalarının bir qismini təşkil etmişdir. Keçmiş Sovetlər Birliyinin və Avropa muzeylərinin bir ço-

xunda XVI-XVII əsrlərə aid Azərbaycanın bədii parçalarından ibarət orijinal nümunələrə rast gəlinir. Həmin dövrün yazılı parçalarının meydana gəlməsində islam dininin çox böyük rolu olmuş və yazılar adətən parçanın gözaçarpan yerlərində həkk edilmişdir. Bunun nümunəsi 1936-cı ildə Şirvanşahlar Sarayının ailəvi türbəsinə qazıntı zamanı qəbirlərin birində aşkar edilmiş və kafən yerinə istifadə olunmuş yazılı ipək parçadır. Zərif naxışları ilə diqqəti cəlb edən həmin parça hal-hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur.

Gül-çiçək rəsmləli və həndəsi ornamentli parçalar Azərbaycan toxuculuq sənətində ən görkəmli yer tutur. Tafta və atlas olmaqla iki qrupa bölünən parçaların birinci qrupuna darayı, mov, qanovuz, cecim, ikincisinə isə atlas toxumalar daxildir. Elə toxuma parçalar vardı ki, istehsal yerlərinə görə adlandırılırdı. Bunlara misal olaraq, Şam, Şamaxı darayısını və digərlərini göstərmək mümkündür. Darayı parçaları miladdan əvvəl VI əsrdə (521-486) yaşamış İran imperatoru Daranın adı ilə əlaqələndirilir və darayı sözü məlik, hökmdar mənasını verir. Kətan qrupuna aid, zolaqlı və dama-dama naxışlardan ibarət parçalar adətən qadın üst geyimlərində və çarşabların hazırlanmasında lazım gəlirdi. Kustar toxumalarda rəngi və davamlılığı ilə fərqlənən və məişətdə geniş istifadə olunan bu darayılardan XIX əsrdə Şamaxı, Gəncə və Şuşanın parça istehsalında mühüm yer tutduğu məlumdur. Belə bir darayı nümunəsi muzeyimizin ekspozisiyasında hal-hazırda nümayiş olunmaqdadır. İri damalı naxışlara məlik, kənarları tünd-qırmızı rəngli ensiz şəritlə (lent) haşiyələnmiş, Şamaxı istehsalı darayı çarşabının bir nümunəsi də hal-hazırda Moskva Tarix Muzeyində (inv.№82050, ölç. 201x220 sm) mühafizə edilir. Parçanın yerliyində göy və qırmızı rəngli enli zolaqların şaquli və üfüqi istiqamətinin əmələ gətirdiyi kvadrat formalı damaların növbələşməsi nəticəsində "qutu" formaları alınır. Buna görə də belə çarşablar xalq arasında "qutu" çarşablar adı ilə məşhurlaşmışdır. Aşıq poeziyasının böyük ustası Aşıq Ələsgər Azərbaycan xanımının geyimlərinin əksəriyyətinin darayı parçalardan ibarət olduğunu öz şeirlərində belə təsvir etmişdir:

Başında Herat kələğayı,
Hər paltar darayıdır.
Başəra bənzətmək olmaz,
Göydə mələklər tayıdır.

Qələmkarlıq üsulu ilə parça üzərinə bəzək vurulması tətbiqi sənətin, xüsusilə ənənəvi nəqqaşlığın mühüm sahələrindən biri olmaqla, çox qədim bir tarixə malikdir. Adətən pambıq parçalar üzərində tətbiq edilən qələmkarlıq üsulu rəsm və ya nəqşin "rədd" adlanan mühit xətlərinin yastı uclu qarğı qələmlə boyanması ilə ərsəyə gətirilir.

Qələmkarlıq sənətində naxış ünsürünün tələbindən asılı olaraq, ucu müxtəlif ölçüdə yonulmuş qələmlərdən istifadə olunurdu. Belə bir üslubda işləyən ustaların rəssamıqla yanaşı, nəqqaşlıq bacarığı da çox vacib idi. Təbriz, Marağa, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvan qələmkarlığının əsas istehsal mərkəzləri sayılırdı. Övlüyə Çələbinin yazdığına görə, Naxçıvanın qələmkar parçaları, basma çit süfrələri bütün dünyada məşhur idi. Qələmkarlıq məmulatlarına həm süjetli, həm də ornamentli nəqş motivləri tətbiqlənirdi. Süjetli məmulatlar çox vaxt sifarişlə hazırlanırdı. Üçün onların istehsalı müəyyən qədər

məhdud səciyyə daşıyırdı. Adətən, bu məmulatların haşiyəsində Quran və ya Şərq şairlərinin əsərlərindən əxz olunmuş ibrətəməz kəlamlar yazılırdı. Qələmkar ustaların əlində ərəb əlifbasının müxtəlif yazı xətləri özü-özlüyündən gözəl bir axışa çevrilirdi. Şirvanşahlar Sarayının fondlarında belə bir qələmkar namazlıq parça nümunəsi (inv.№10116, ölç. 160x39sm) mühafizə edilir. Süjetli məmulatlardan fərqli olaraq, kütləvi səciyyə daşıyan və satış məqsədilə istehsal olunan məmulatlar əsasən, ornamentli naxışlarla bəzədilirdi. Bəzək nümunələrinə buta, qonça, zənbəq, budaq, badam, sərvi ağacı və digər bəzək elementləri daxil idi. Bəzən isə məmulatın bəzədilməsinə həndəsi və astral səciyyəli naxış ünsürləri daxil edilirdi. Qələmkar üsullu süfrələr, pərdə, canamaz və əl dasmaları Azərbaycanın səhər və kəndlərində məişətdə çox geniş istifadədə idi. Qələmkarlıqda naxış motivlərinin inkişafına tətbiqi sənətin digər növlərinin, xüsusilə xalça ornamentlərinin və orta əsr miniatür sənətinin böyük təsiri vardı.

Xalq arasında "al", "ala", "alış", "alış" adı ilə tanınaraq, əsasən pambıqdan və ipəkdən hasil olunmuş alaca kətan hörgülü, sıx toxunmuş, möhkəm və davamlı qədim toxumadır. Sarı və qırmızı rəngli zolaqlardan ibarət və türkdillə xalqların toxumaları içərisində əsas yer tutan bu parçanın hələ VI-IX əsrlərdə Azərbaycanda istehsalı məlumdur. Bu, Azərbaycan xalqının oda, günəşə inamlarını özündə əks etdirən ilk alvan naxışlı toxuma növü sayılır. Şuşa istehsalı ipək alacalardan zərif toxuma kimi qadın üst paltarları hazırlanırdı. Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"da alaca parçadan yorğanüzündə istifadə edildiyi qeyd olunur. XVI-XVII əsrlərdə yaşamış usta aşıqlar Azərbaycan qadınla-

rının alaca parçalarından hazırlanan geyimlərini yaradıcılıqlarında tərənnüm etmişlər. Orta əsrlərdə "alaca" adlanan zolaqlı, rəngli, ipək parça növlərinin Ərdəbildə də istehsalı vurğulanır. Türk yazarı Rəşat Ekrem Koçu "Türk giyim kuşam və süslenme" adlı sözlüyündə alaca haqqında belə məlumat verir: "Alaca, ümumiyyətlə, qırmızı yerlikli sarı zolaqlı bir parçadır. Onları həm ipək, həm də pambıq alaca deyə ayırırlar. Çox düzümüli pambıq alacalardan Anadolu kəndlisi geniş istifadə etmişdir. İpək alacalar isə birbaşa Şamda toxunurdu və şam alacası deyə məşhur idi. İpək alacadan bayramlıq geyimlərində istifadə edilirdi. Övliya Çələbinin qeydlərinə görə, XVII əsrdə İstanbulda 70 alacaçı dükəninin olduğu bildirilir.

Azərbaycanın cənub bölgələri – Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı rayonları üçün xarakterik, çarpaz sayma üsulu ilə icra olunan, yerli xalq dilində "xanduz" adlanan sənət növündən əsasən süfrə məmulatları hazırlanırdı. Bu bölgələrdə "xan" süfrəyə, "düz" isə tikməyə deyilir. "Xanduz" adı ilə tanınan "sayma" üsulu ilə hazırlanan dəsmal (təlis), süfrə (xan) məmulatlarında əsasən iki kontrastdan – qara və qırmızı rəngli ipək və ya yun saplardan istifadə olunurdu. Naxışlar əsasən həndəsi fiqurlardan və ya həndəsələşdirilmiş bitki təsvirlərindən ibarətdir. Rombdan və sınıq xətt kimi, həndəsi elementlərdən ibarət naxış kompozisiyaları xalq arasında "həsiri" adlanırdı. Ümumiyyətlə, həsir toxuma ən qədim sənət növü sayıldığı üçün xanduz tikmə nümunələrində də tətbiqlənən bir sıra motivlərin məhz həsir toxuma sənətindən irəli gəldiyi bildirilir. Məşhur şairəməz Xurşudbanu Natavan öz poeziyasında sayma iltəmə tikmələrə işarə vurmuş və onları poetik dildə tərənnüm etmişdir. Onun Respublika Əlyazmalar İnstitutunda qiymətli əşya kimi mühafizə edilən

(inv.NPM-117) şeir albomunun cildinin sayma iltəmə üsulu ilə işlənilməsi buna bir nümunədir. Albomun cildi sadə kompozisiya quruluşuna malik təbiət təsvirləri ilə bəzədilmiş, üzərindəki 1886-cı il rəqəmi qara sapla toxunmuşdur.

Tədqiqatçıların fikrincə, bu sənət növünün Naxçıvan ərazisində mövcudluğunu Xarabagilan sərđabələrində aşkarlanmış XV-XVI əsrlərə aid tikmə naxışlı qadın geyimləri də sübut etmişdir. Geyimlərin az bir qismi örtmə, güləbətin növləri ilə, əsas hissəsi isə məhz sayma, yəni xanduzla bəzədilib. Sayma iltəmə üsulu Orta Asiya və Volqaboyu xalqlarının tikmə sənətində də çox geniş yer tutmuşdur və bu xalqların bəziləri xanduz və ya sayma iltəməni "sanama" da adlandırmışlar.

Əsasən Bakı, Şamaxı, Şuşa və qismən Naxçıvan şəhərlərində inkişaf etmiş güləbətinli tikmələr Gəncə və Lənkəran qəzalarında da təşəkkül tapmışdır. Varlı qadınların sevimli məşğuliyyəti sayılan, "aristokrat" tikmə sənəti hesab edilən güləbətin XX əsrin əvvəllərinə kimi gənc qızların chehizlərinin bir qismini təşkil edirdi. Güləbətin işləmə hamar və qabarıq olmaqla iki cür hazırlanırdı. Hamar texnika "Zəmindüzü", qabarıq isə "Məlihdüz" adlanırdı. "Zəmindüzü" texnikasında məmulatı bəzəmək üçün düzbucaqlı çərçivəyə bənzər taxta kərgah (dəzgah) və iynədən istifadə edilirdi. "Zəmindüzü" "örtmə" deyilən tikiş üsulu ilə icralanıb. Burada saplar bir-birinin yanına paralel və çox sıx bəndləniirdi. Qabarıq və hamar texnika ilə işlənən güləbətinli tikmələrdə qızıl və gümüşü saplardan istifadə olunurdu. Saplar metal tellərin rənginə uyğun seçilirdi. Zəruri elastikliyi əldə etmək üçün tellər xüsusi simkeşlər tərəfindən yüksək əyarlı gümüşdən hazırlanırdı. Qızıl tel almaqdan ötrü gümüş qızıl suyuna salınırdı. Güləbətin tikmələrin parlaqlığını, naxışların qabarıqlığını artırmaq məqsədilə əsasən tünd yerliklərdən bərələniliblər. Orta əsr bədii tikmə sənətinin istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı, Gəncə, Təbriz, Ərdəbil şəhərləri mühüm yer tuturdu. XVI əsrdə Təbrizdə Səfəvi şahlarının xüsusi toxuculuq karxanaları fəaliyyət göstərirdi. 1530-cu ildə şah Tahmasibin kənzlərindən 20 nəfəri həmin toxuculuq karxanalarında güləbətin tikmə sənətinə yiyələnmişdi.

Mürəkkəb quruluşa malik kompozisiyaları qurmaq və real üslubda təsvirlər əldə etmək məqsədi daşıyan "örtmə" üsullu tikmə texnikası müxtəlif növ saplardan istifadə edilməklə, şal, mahud, ipək, kətan kimi parçalara tətbiqlənirdi. XIX əsr Azərbaycan bədii tikmə nümunələri arasında bir və ikiüzlü örtmə üsuluna rast gəlinir. Bu üsul əsasən iri ölçülü məişət əşyalarına tətbiq edilir və bəzədilən naxışların səthi tamamilə örtmədən ibarət olurdu. Əməliyyatın mürəkkəbliyi tikiciyə təmkin və diqqətlik istəyirdi. Hal-hazırda bu üsulla ərsəyə gətirilmiş belə tikmə nümunələri bizim Şirvanşahlar Sarayının fondlarında mühafizə edilir. Örtmə üsullu işləmələrə Naxçıvan bölgəsinin Xarabagilan sərđabələrində aşkar edilmiş geyimlərdə də təsadüf edilir. Bu tikmə növündən XX əsrdə də istifadə edilmişdir. Məsələn, belə bir nümunə 1959-cu ildə Naxçıvana edilmiş ekspedisiya zamanı aşkara çıxarılıb. Örtmə texnikası ilə işlənməmiş belə əl işi 1935-ci ildə vəfat etmiş 75 yaşlı Mina Nəsir qızına aid olmuşdur. Tünd-zoğalı rəngli şal parçadan hazırlanmış süfrənin qırmızı ipək saçaqları vardır. Ornamental zənginliyi, iltəmələrin zərifliyi, rənglərin şuxluğu ilə nəzər-diqqəti cəlb edən bu məmulatın küncləri tək-tək

buta təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Ən çox nar güllü, dişli uzunsov yarpaq, müxtəlif saplaqlı bitki motivləri süfrəni daha da baxımlı etmişdir. Örtmə texnikası XIX əsr Azərbaycan bədii tikmələri içərisində ən zərif iltəmə növlərindən sayılır.

Tikmələr üçün rəngarəng bəzək və təsvir vasitələrinə müxtəlif formalı muncuqlar, piləklər və digərləri daxildir. Respublikamızın ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıları zamanı eramızdan əvvəlki dövrlərə aid çoxlu maddi-mədəniyyət abidələri içərisində müxtəlif bəzək növləri ilə yanaşı, metal piləklərə də rast gəlinir. Şirvanşahlar Sarayının fondlarında belə pilək nümunələri qorunub saxlanılır. Piləklər romb, üçbucaq, dairə və müxtəlif həndəsi fiqurlardan ibarət idi, əlvan metal lövhəciklərdən hazırlanırdı. Həmin piləklərdən geyimlərin bəzədilməsində; taxça, buxarı, güzgü örtükləri də daxil, araçqın, yelpik, pul və tütün kisələri kimi məişət əşyaları və aksesuarlarına tətbiq olunurdu. Metal piləklər Bakı, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və digər şəhərlərdə xüsusi sənətkar və zərgər tərəfindən düzəldilirdi. Pilək bəzəmə əsasən məmulat üzərindəki naxış ünsürlərini doldurmaq və ya onları yalnız mühit xətləri üzərinə düzəklə iki cür hazırlanırdı. Pilək düzümüli vasitəsilə parça və ya məmulat üzərində adətən romb, üçbucaq, dairə şəklində müxtəlif cür həndəsi fiqurlar əmələ gətirilirdi.

Xalq ustalarının bədii fikir və yaradıcı təxəyyülü qədim sənət sahələrindən biri olan toxuculuq sənətimizdə daim öz əksini tapmışdır. Zəngin naxışlı, rəngarəng çeşidli toxunma parçalar, bəzək

texnikalarımız həmişə marağ çərçivəsindədir və xalqımızın bədii estetik tərbiyəsinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan onların araşdırılması, geniş xalq kütlələrinə çatdırılması bir növ muzey əməkdaşlarının fəaliyyətində əsas məqam kimi dəyərləndirilməkdədir. Fondumuzun saxlanclarında mühafizə edilən bədii parça və tikmə nümunələrinin təmsalında Azərbaycanda toxuculuq sənətinin qədim zamanlara söykəndiyini göstərməklə, onların üzə çıxarılmasına və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasına kiçik də olsa öz töhfəmizi vermək niyyətindəyik. ♦

Ədəbiyyat:

1. Gülsüm Əliyeva. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri. XIX-XX əsrlər. Bakı, Elm, 1990. (2 səh. 27), (4 səh. 42), (6 səh. 113), (9 səh. 116)
2. Arif Mustafayev. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı-2009. (3 səh. 74)
3. Rəsim Əfəndiyev. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri. Bakı-1960.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası. Azərbaycan Milli Akademiyası. I cild, Bakı-2007. (7 səh. 472), (8 səh. 471), (10 səh. 474)
5. Türk yazarı Rəşat Ekrem Koçu. "Türk giyim kuşam və süslenme" adlı sözlüyü. Sumer bank Kültür Yayınları-1969. (1 səh. 86), (5 səh. 10)

Резюме

В статье рассматриваются вышитые и тканевые образцы с цветочными узорами и геометрическими орнаментами, принадлежащие Ширванской зоне и сохраняемые в фонде музея Ширваншахов. Здесь говорится в основном о видах тканей "дарайы", вышивках, на которых сверху особой карандашной техникой расписываются узоры. Эта техника считается одним из интересных аспектов использования сура из Корана в качестве элементов узора. В статье четко обозначены различия типов вышивки друг от друга. Проведены довольно интересные исследования художественного оформления тканей и образцов вышивок.

Ключевые слова: художественные ткани, сырьё, шолк, рисунок, шитьё, хлопок, Овлия Челеби.

Summary

The article deals with flower-pictured and geometric ornamented embroidery and fabric examples belonging to the Shirvan zone protected in the fund of the Shirvanshahs museum. It is mainly talking about the "darayi" and the types of fabrics and sewing which is ornamented with a pencil. In the style of the pen the use of emblem and decorative element of the Quranic verses is considered as one of the interesting signs. Different aspects of the patterns mentioned in the article are clearly indicated. Quite interesting research has been done on artistic design of fabrics and sewing samples.

Key words: Artistic fabric, raw material, silk, ornament, sewing, cotton, Ovlia Celebi.